

اقتصاد سیاسی بین‌الملل خاورمیانه در پرتو بیماری مسری کووید-۱۹

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۳۰ - تاریخ تصویب: ۱۳۹۹/۱۱/۱۸)

مهدی زبائی^۱

چکیده

حسب پیش‌بینی‌های صندوق بین‌المللی پول، اقتصاد خاورمیانه بواسطه بیماری کووید-۱۹ در سال ۲۰۲۰ نسبت به سال پیش از آن ۵/۲ درصد کوچکتر خواهد شد. این آمار که تنها گوشه‌ای از نتیجه ویرانگر گسترش ویروس کرونا در محیط بین‌الملل می‌باشد بی‌سابقه‌ترین رکود اقتصادی خاورمیانه را رقم زده است. اگرچه ابتکار عمل دولت‌ها مبنی بر اعمال محدودیت در جابجایی‌های اجتماعی باعث مهار گسترش ویروس مورد بحث گردیده است اما در عین حال زمینه‌ساز ایجاد اختلال در روند تولید و تعمیق فقر در منطقه نیز به حساب می‌آید. پرسش این است که برنامه‌های قرنطیه دولت‌های منطقه چگونه باعث کاهش تولید ناخالص ملی و رکود داخلی شد. به نظر می‌رسد پیاده‌سازی برنامه‌های کنترلی برای جلوگیری از انتشار ویروس کرونا در دو سطح منطقه‌ای و بین‌الملل باعث ایجاد وقفه در زنجیره ارزش جهانی گردیده است. وضعیت مذکور از یک سو باعث اختلال در روند عرضه کالا و خدمات در اقتصادهای داخلی شد و از سویی دیگر کاهش تقاضا را در سطح کلان رقم

---

۱. استادیار روابط بین‌الملل دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران. Zibaei@soc.ikiu.ac.ir

زد. تبلور شرایط موجود را می‌توان بخوبی در روند نزولی حجم سرمایه‌گذاری و تجارت خارجی، کاهش قیمت نفت، جریان حواله‌های انتقال وجه و صنعت گردشگری منطقه بیش از دیگر بخش‌ها مشاهده کرد. این مقاله می‌کوشد در پرتو نظریه وابستگی متقابل از زیرمجموعه اقتصاد سیاسی بین‌الملل لیبرال و در چارچوب روش تحلیل کمی که مبتنی بر ارقام و داده‌های آماری ارائه شده توسط نهادهای پولی - مالی بین‌المللی در طول یک سال گذشته می‌باشد، نتایج محدودیت‌های کنترلی داخلی و خارجی دولت‌ها بر اقتصاد خاورمیانه را بررسی نماید.

واژگان کلیدی: اقتصاد سیاسی، خاورمیانه، ویروس کرونا، رکود، فقر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

منطقه خاورمیانه در شرایطی با گسترش بیماری مسری کووید-۱۹ روبرو شده است که اقتصاد آن وابستگی شدیدی به بازارهای بین‌المللی دارد. اقتصاد خاورمیانه در دوره پس از جنگ جهانی اول که از آن با عنوان خاورمیانه مدرن یاد می‌شود بواسطه مناسبات قدرت بین امپراتوری عثمانی و قدرت‌های بزرگ در بستر بین‌المللی متولد شد؛ به عبارت دیگر اقتصاد خاورمیانه مدرن در بستر اقتصاد جهانی شکل گرفت، به طوری که بخش‌های مختلف اقتصادی دولت‌های عمدتاً تازه تاسیس منطقه در راستای رفع نیازمندی بازارهای بین‌المللی بودند. اکتشاف نفت در سال‌های ابتدایی قرن بیستم در خاورمیانه نه تنها باعث حل این مشکل نشد بلکه اقتصاد دولت‌های منطقه (اعم از نفتی و غیرنفتی) را بیش از پیش به محیط بین‌الملل وابسته کرد. این وابستگی را می‌توان در تاثیر نوسانات قیمت فرآورده‌های نفتی بر رشد اقتصادی منطقه مشاهده کرد. در این میان، فراگیری ویروس کرونا که از اوائل سال ۲۰۲۰ اقتصاد سراسر جهان از جمله منطقه خاورمیانه را متاثر نمود، بیش از پیش شاهدی بر وابستگی اقتصادی منطقه به محیط بین‌الملل محسوب می‌گردد؛ در این ارتباط، تجربه‌های تاریخی نظیر بحران اقتصادی سال‌های ۹-۲۰۰۸ گویای آن است بحران‌های اقتصادی بین‌المللی تاثیرات قابل ملاحظه‌ای بر اقتصادهای جهانی شده نسبت به سایر مناطق دارند.

پس از مشاهده اولین نمونه‌های ابتلا به ویروس کرونا در خاورمیانه، دولت‌های منطقه اقدامات متفاوتی در جهت مهار گسترش ویروس کرونا بعمل آوردند اما رویه مشترک تمامی آنها جلوگیری از جابجایی میلیون‌ها انسان در داخل و مابین مرزهای خود بود. بنا بر آخرین آمار ارائه شده توسط سازمان بهداشت جهانی در زمان تهیه این نوشتار (۱۲ ژانویه سال ۲۰۲۱) ترکیه با ۱/۵۱۱/۹۱۸، ایران با ۱/۲۹۲/۶۱۴ و عراق با ۶۰۳/۷۳۹ نفر مبتلا دارای

بیشترین نمونه تایید شده هستند و کل منطقه در ابتدای سال جاری میلادی پذیرای ۵/۱۴۹/۱۳۲ ناقل ویروس کرونا است. علی‌رغم سطوح مختلف آمادگی نظام‌های بهداشتی در سراسر منطقه، راهبردهای کلان مدیریت کشورهای خاورمیانه که با اجرای اقدامات جدی مهار کرونا در مراحل اولیه انجام شد، در محدود نمودن سرعت گسترش بیماری در منطقه کارآمد بود (Lynch, 2020: 3-4).

سه ماه پس از شروع برنامه‌های کنترلی، کشورها به تدریج و با دقت شروع به کاهش محدودیت‌های مربوط به جابجایی و فعالیت‌های اقتصادی نمودند و راهبرد خود را برای محدودیت‌زدایی آماده کردند. با توجه به مقابله نظام‌های بهداشتی منطقه با ویروس کرونا در طول یکسال گذشته، توانمندی اقتصادی منطقه به طور جدی به چالش کشیده شده است. در این میان، توان نظام‌های بهداشتی منطقه با توجه به سطح توسعه کشورها یا وضعیت داخلی آنها از حیث نابسامانی‌های اداری (عراق)، تحریم‌های یکجانبه آمریکا (ایران) یا جنگ داخلی (سوریه) یکسان نیست؛ به طوری که فقدان تخت‌های بیمارستانی و امکانات آزمایشی مبتلایان در کشورهای ضعیف مایه نگرانی می‌باشد. از سویی دیگر، برخی از کشورها اقدامات سریع، قاطع و ابتکاری چون ارائه مشاوره پزشکی مجازی (مصر) یا ربات‌های ضد عفونی‌کننده (امارات متحده عربی) را برای مهار این ویروس بعمل آوردند که موارد مذکور گویای تفاوت‌های منطقه بر حسب ظرفیت واکنش در بخش مراقبت‌های بهداشتی است. با این حال، طبق گزارش‌های سازمان بهداشت جهانی، جایگاه نظام بهداشتی اکثر دولت‌های خاورمیانه به استثنای چند مورد خاص نظیر سوریه و یمن در رتبه‌بندی بین ۱۹۱ کشور جهان، دو رقی و نسبتاً قابل قبول است (Chaziza, 2020: 7).

گسترش ویروس کرونا، سنگ محکی برای ارزیابی توان مدیریت بحران توسط دولت‌های منطقه است، زیرا آنها مجبور هستند برای حفاظت از جان شهروندان خود نسبت به اخذ تصمیمات سریع و پیاده‌سازی برنامه‌های کلان اقدام کنند. در

این ارتباط، بسیاری از دولت‌ها ضمن آماده‌سازی بسته‌های انگیزشی، سازوکارهای ارزنده‌ای برای بسیج و انجام برنامه‌های پیشگیرانه بعمل آورده‌اند. این بحران اهمیت موضوعات ساختاری مهم نظیر شفافیت و مبارزه با فساد، تأمین اولیه مایحتاج مردم، دیجیتالی‌سازی رویه‌های اداری، دنبال نمودن رویکردهای دولت باز و نقش غیر قابل کتمان جامعه مدنی در رفع برخی از کاستی‌های اجتماعی را برجسته نموده است. اقدامات عمومی دولت باید در راستای پاسخگویی به نیازها و ارائه خدمات اساسی مورد استفاده قرار گیرد اما ضمن توجه به اعتماد مردم باید نهادهای عمومی نیز مدنظر قرار گیرند. تصویر فوق لزوم ایجاد ظرفیت در بخش دولتی برای مقاومت در برابر بحران و پاسخگویی مناسب را روشن می‌سازد که نیاز به سرمایه‌گذاری‌های بیشتر جهت هماهنگی، الویت‌بندی و چابک‌سازی دارد. در این ارتباط برخی از دولت‌های منطقه ویروس کرونا را نه یک مساله مرتبط با بهداشت عمومی بلکه یک تهدید امنیتی به حساب آوردند (Hoffman, 2020: 10).

بیماری کووید-۱۹ بواسطه ایجاد شوک عرضه/تقاضای منفی و تاثیر این دو بر افزایش روند نزولی قیمت نفت، زیان‌های سنگین اقتصادی برای کشورهای منطقه به همراه داشته است. کشورها مجموعه‌ای از اقدامات پیشگیرانه را برای محدودسازی تردد و فعالیت اقتصادی انجام داده‌اند که این اقدامات به طور تاثیرگذاری مانع حضور افراد در محل اشتغال، انجام کسب و کار و مشارکت در اقتصاد گردیده است. در عین حال، منطقه از کاهش تقاضا برای اکثر کالاها به طور عام و نفت به طور خاص در دو سطح منطقه‌ای و جهانی رنج می‌برد، چرا که بخش اعظم زنجیره تأمین کالا مختل گردیده است. تأثیر اقدامات پیشگیرانه در بخش خدمات که بخش قابل ملاحظه‌ای از جمعیت منطقه در آن اشتغال دارد، باعث افزایش بیکاری، کاهش دستمزد و قطع جریان حواله‌های انتقال وجه به کشورهای مبدأ شده است. تداوم این وضعیت می‌تواند باعث تنش‌های گسترده شود؛ در این ارتباط، برخی از کارشناسان احتمال بروز بهار عربی دوم

را در منطقه دادند (Pack & Mason, 2020). بنا بر پیش‌بینی دفتر منطقه‌ای شورای اقتصادی و اجتماعی ملل متحد، رکود اقتصادی ناشی از کووید-۱۹ باعث قرار گرفتن ۸/۳ میلیون نفر از ساکنین منطقه در زیر خط فقر خواهد شد. اگرچه کاهش قیمت نفت خام، ثروتمندترین کشورهای منطقه را نیز تحت‌الشعاع قرار داده است اما واردکنندگان نفت در منطقه به دلیل تخصیص بودجه اضافی به بخش‌های آسیب‌پذیر بیشتر تأثیر پذیرفته‌اند. علاوه بر این، کشورهای واردکننده نفت نیز به دلیل افول میزان سرمایه‌گذاری از سوی کشورهای حوزه خلیج فارس به عنوان سرمایه‌گذاران عمده خاورمیانه و نزول چشمگیر روند حواله‌های انتقال وجه از سوی کارگران شاغل در کشورهای مذکور به خانواده‌های خود و کاهش فرصت‌های شغلی در کشورهای ثروتمند منطقه آسیب دیده‌اند.

پیشینه پژوهش

با توجه به این که مدت زمان نسبتاً اندکی از زمان فراگیری بیماری کووید-۱۹ می‌گذرد و مشخص شدن آثار آن بویژه در حوزه اقتصاد نیازمند گذر زمان و استخراج داده‌های آماری بیشتر است، آثار مکتوب در این حوزه به طور عام و در مورد اقتصاد خاورمیانه به طور خاص بسیار محدود و تمامی آنها به زبان‌های غیرفارسی نگاشته شده‌اند. در اینجا سعی می‌شود با توجه به محدودیت کارکتری‌های نوشتاری به طور موجز به تعدادی از کارهای نوشته شده به زبان انگلیسی پرداخته شود. کتاب «تسکین بحران اقتصادی کووید: سریع عمل کن و هرکاری که نیاز هست انجام بده» از محدود آثار موجود در این حوزه، ویراسته ریچارد بالدوین و بیترس ودر دی ماور است. این کتاب که در میانه سال گذشته وارد بازار شد متشکل از بیست و چهار فصل می‌باشد که هر یک از آنها توسط یک پژوهشگر نگاشته شده است. تکرر نویسندگان باعث شده است که مساله فراگیری ویروس کرونا در گوشه و کنار دنیا مورد توجه قرار گیرد و

این اثر شرحی کلی از وضعیت اقتصادی جهان پساکرونا ارائه دهد. نویسندگان این کتاب قصد دارند در سطح فراملی نتایج منفی ویروس کرونا را مورد بحث قرار دهند و در سراسر کتاب تلاش شده است این بحران ملی در بستر بین‌المللی مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد. با این حال، از آنجا که هیچ یک از نویسندگان اثر اهل خاورمیانه یا حتی عرب نیستند، جای خالی موضوع تاثیر بیماری کووید بر اقتصاد منطقه در این کتاب به شدت احساس می‌شود (Baldwin and Weder di Mauro, 2020).

یک گزارش کاری تهیه شده ارزشمند در این حوزه، مقاله «تاثیرات اقتصاد کلان کووید-۱۹: شوک عرضه منفی می‌تواند موجب کاهش تقاضا گردد؟» نوشته ورونیکا گوئریری و همکاران در دفتر ملی پژوهش اقتصادی است. این اثر با آنکه توسط پژوهشگران حوزه اقتصاد و در پرتو نظریه شوک عرضه کینزی تهیه شده است و به طور خاص ارتباطی به اقتصاد خاورمیانه ندارد اما بنیان‌های نظری آن ریشه‌های سقوط اقتصاد بین‌الملل را در این دوره به خوبی تبیین می‌سازد. کینزی‌ها معتقدند شوک‌های عرضه بیش از تاثیر بر روند عرضه باعث تغییر در حجم تقاضا می‌شود. در این چارچوب، نویسندگان این گزارش ادعا دارند که نظام‌های اقتصادهای دارای بخش‌های چندگانه طی دوره پساکرونا شاهد کاهش شدید تقاضا خواهند بود و این مهم عمده‌ترین تاثیر بیماری کووید ۱۹ بر اقتصاد بین‌الملل می‌باشد (Guerrieri et al., 2020).

گزارش دیگری نیز با عنوان «ویروس کرونا، چین و خاورمیانه» توسط *موردچی چیزازا* و تحت حمایت یک مرکز مطالعات استراتژیک تهیه شده است که از معدود آثار مدون پیرامون ارتباط بین بیماری کووید-۱۹ و خاورمیانه به حساب می‌آید. در این اثر ابتدا تصویری از وضعیت خاورمیانه جدید و مشکلات آن شامل جنگ، قحطی، کشته‌های ناشی از جنگ‌های داخلی و ... ارائه می‌شود و سپس گسترش ویروس کرونا بلایی معرفی می‌گردد که به بلایای پیشین افزوده شده است. مولف شرایط مذکور را فرصتی برای ارزیابی

تعاملات متقابل چین و منطقه خاورمیانه بر می‌شمارد. با آنکه بسیاری از دولت‌ها پروازهای خود را به چین متوقف کرده‌اند، شهروندان خود را از چین فراخوانده‌اند و از ورود کارگران چینی به کشورهای خود ممانعت می‌ورزند اما همین دولت‌ها به دنبال حفظ روابط نزدیک با چین، ارسال کمک به پکن و حمایت از آن هستند. در نتیجه با آن که منشا بیماری کووید-۱۹ چین می‌باشد اما این ارتباط باعث سردی روابط بین منطقه و کشور چین نشده است (Chaziza, 2020).

در نهایت گزارش‌های آماری نهادهای بین‌المللی نظیر صندوق بین‌المللی پول، بانک جهانی، سازمان همکاری و توسعه اقتصادی، سازمان جهانی گردشگری و ... حاوی نکات آماری جالب توجهی می‌باشد، تا آنجایی که به موضوع این نوشتار ارتباط دارند مورد استفاده و استناد قرار خواهند گرفت. چنانچه مشاهده شد در طی یک سال گذشته هیچ نوشتار قابل توجهی به نتایج اقتصادی بیماری کووید-۱۹ بر خاورمیانه از حیث ارتباط با دیگر بازیگران در سطح بین‌الملل نپرداخته است؛ این مقاله قصد دارد ابعاد مختلف این موضوع را بررسی کند.

چارچوب نظری: وابستگی متقابل

از نظر رابرت گیلپین اقتصاد سیاسی بین‌الملل و پدیده‌های مرتبط با آن را می‌توان در چارچوب سه دیدگاه نظری واقع‌گرایی، ساختارگرایی تاریخی و لیبرالیسم تحلیل نمود. واقع‌گرایان، دیدگاهی قدرت‌محور به سیاست دارند؛ آنها ضمن تاکید بر اهمیت بقای ملی، امنیت ملی و کسب قدرت برای دفاع از منافع ملی، دولت را بازیگر اصلی روابط بین‌الملل می‌دانند. در این دیدگاه، دولت‌ها بازیگرانی خردمند و تک‌ساحتی محسوب می‌گردند که به دنبال پیشینه‌سازی سود و کمینه‌سازی هزینه دستیابی به اهداف خود هستند. دولت بازیگر اصلی نظام بین‌الملل است و با توجه به وضعیت آنارشیک نظام بین‌الملل می‌تواند با افزایش قدرت، بیشترین سود را برای خود رقم بزند. در نهایت آنها نگران

دستاوردهای نسبی خود در قیاس با سایر دولت‌ها هستند (گیلپین و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۵-۲۰).

دیدگاه ساختارگرایی تاریخی دلالت بر شیوه‌های ساختاری بهره‌کشی دارد که در آن دولت‌های ثروتمند شمال در مرکز اقتصاد جهانی بر دولت‌های تهیدست جنوب در پیرامون اعمال سلطه می‌کنند. این قالب نظری، نگاهی انتقادی به نظام بین‌الملل دارد و به جای پذیرش مناسبات موجود سیاسی، اقتصادی و اجتماعی به عنوان واقعیات عینی که تنها باید تبیین شوند، این واقعیات را برخاسته از ترتیبات تاریخی و اجتماعی می‌داند که برخی از بازیگران را در موقعیت ممتاز و دیگران را در حاشیه قرار می‌دهد. این نظریه که بسیار ملهم از اندیشه‌های مارکس است سطح تحلیل خود را سرمایه قرار می‌دهد که می‌توان تبلور نقش‌آفرینی آن را در دولت دید. در این چارچوب، دولت‌ها در کنار سایر بازیگران غیردولتی همچون شرکت‌های چندملیتی به دنبال بهره‌برداری از ضعفا و تقویت طبقه سرمایه‌دار هستند (کاپوراسو و لوین، ۱۳۹۹: ۸-۱۰۶).

سومین نظریه لیبرالیسم است که اعقاب آن به اقتصاد کلاسیک باز می‌گردد. اقتصاد سیاسی کلاسیک شامل سه گفتمان گسترده: اول گفتمان علمی درباره سیاست؛ دوم گفتمان هنجاری درباره ارتباط مطلوب بین دولت و اقتصاد و سوم گفتمان علمی درباره شیوه عملکرد اقتصاد به عنوان یک نظام اجتماعی بود. در مورد چگونگی ارتباط دولت و اقتصاد در حوزه سیاست، نظریه لیبرالیسم اقتصادی شاهد سه جریان تاریخی ارتدوکس، مداخله‌جو و نهادگرا بوده است. جریان لیبرال نهادگرا نیز خود به دو زیرنظریه رژیم‌های بین‌المللی و وابستگی متقابل تقسیم می‌شوند (گیلپین و همکاران، ۱۳۹۶: ۲-۲۱). با توجه به موضوع بحث که مرتبط با زیان‌های اقتصادی ناشی از قطع همکاری بین دولت‌ها در دوره پساکرونا می‌باشد محتوی این اثر مبنی بر نظریه وابستگی متقابل است که نسبت به سایر نظریه‌های اقتصاد سیاسی بین‌الملل در دوره

معاصر تاکید بیشتری بر مزایای تجارت بین‌الملل و همکاری‌های اقتصادی کشورها دارد.

نظریه وابستگی متقابل یکی از نظریه‌های برجسته در سنت لیبرالی اقتصاد سیاسی بین‌الملل محسوب می‌گردد که توسط رابرت کوهین و جوزف نای در سال ۱۹۷۷ در کتاب «قدرت و وابستگی متقابل» ارائه شد. این نظریه، در نقطه مقابل واقع‌گرایی که دولت‌ها را تنها بازیگران نظام بین‌الملل نمی‌داند؛ بر این باور است دولت‌ها تنها در سطح حکومت‌های رسمی به تعامل نمی‌پردازند بلکه درگیر مناسبات فرامرزی در شکل ارتباط با بازیگران غیردولتی چون شرکت‌های چندملیتی یا مناسبات فرادولتی به صورت ارتباط میان واحدهای فرعی حکومت‌ها هستند. این ارتباطات شبکه‌هایی از وابستگی متقابل را پدید می‌آورند که آسیب‌پذیری‌های دولت‌ها از یکدیگر را افزایش می‌دهند و تغییر یا قطع روابط متقابل را برای آنها پرهزینه خواهد کرد. بر این اساس، در نگاه نظریه طرفداران وابستگی متقابل، مقوله امنیت صرفاً در چارچوب نظامی نگریسته نمی‌شود بلکه روابط اجتماعی- اقتصادی دولت‌ها زمینه‌ساز ایجاد یک امنیت فراگیر برای تمامی آنها است. وابستگی متقابل فرصت‌های چانه‌زنی بیشتری برای تمامی دولت‌ها فراهم می‌سازد و به دولت‌های کوچکتر اجازه می‌دهد منافع بیشتری کسب کنند. چنانچه اشاره شد، خسران‌های ناشی از قدرت‌محوری در دیدگاه واقع‌گرایی یکی از دال‌های اصلی نظریه وابستگی متقابل به حساب می‌آید. در این چارچوب منافع ملی می‌تواند تحت تاثیر شوک‌هایی با منشا خارجی قرار گیرد که با یکپارچگی اقتصادی می‌توان بر آنها فائق آمد (دهقانی فیروزآبادی و همکاران، ۱۳۹۸: ۷۵).

به طور خلاصه، مدل وابستگی متقابل گامی به جلو برای شناخت پدیده‌های جهانی فراتر از تعاملات دولت‌ها محسوب می‌شود که اصول کلی آن به چهار بخش تقسیم می‌گردد. اول، بازیگران روابط بین‌الملل تنها دولت‌ها نیستند؛ شرکت‌های چندملیتی، سازمان‌ها و رژیم‌های بین‌المللی بازیگران جدیدی

هستند که در کنار دولت‌ها نقش آفرینی می‌کنند. دوم، مسائل اساسی جهان دیگر تنها مسائل نظامی، امنیتی و استراتژیک نیستند بلکه مسائل اقتصادی، زیست‌محیطی، اجتماعی و فرهنگی از اهمیت بسزایی برخوردارند. این دگرگونی گذار سیاست سخت به سوی سیاست نرم را رقم زده است. بر این اساس، کاربرد زور و قدرت نظامی در برابر همکاری‌های اقتصادی- اجتماعی کمتر می‌شود. سوم، قاعده رفتار در عرصه جهانی از تعارض و مخاصمه به همکاری‌های فراملی تغییر کرده است. در شرایط وابستگی متقابل قاعده بازی دیگر حاصل جمع جبری صفر نیست بلکه برد و باخت می‌تواند به طور یکسان برای همه طرف‌های بازی حاصل گردد. در روابط بین‌الملل، برد یک بازیگر لزوماً به معنی باخت دیگری نیست و بازی جدید می‌تواند دو یا چند برنده و بازنده داشته باشد. چهارم، سلسله‌مراتب قدرت که مبتنی بر قدرت نظامی بود جای خود را به شبکه پیچیده‌ای از همکاری‌ها می‌دهد که دیگر سلسله‌مراتبی نیست (سلیمی، ۱۳۸۶: ۶۴).

اقدامات کنترلی دولت‌های خاورمیانه برای مهار بحران کرونا

اگرچه منطقه خاورمیانه در دهه اخیر از رشد اندک اقتصادی، شکنندگی اکثر دولت‌ها، بیکاری جوانان و رادیکالیسم اسلامی رنج می‌برد اما عواملی چون افزایش قیمت نفت پس از بازه سال‌های ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۶، بهبود وضعیت رکود اقتصاد جهانی و کاهش تنش‌های ژئوپلیتیکی در دو سال منتهی به گسترش ویروس کرونا نویدبخش روزهای درخشان‌تر در منطقه بود. با این حال، وضعیت مالی اکثر کشورهای منطقه نسبت به شوک‌های خارجی آسیب‌پذیر نشان می‌داد. پیش از گسترش کووید-۱۹، منطقه شاهد بازگشت اعتراضات عمومی (عراق و لبنان) به عنوان پاسخ جمعیت به کاهش امنیت اقتصادی و کاستی نظام‌های حمایت اجتماعی بود. بر این اساس، اشاره به تاثیرات ویرانگر ناشی از بحران کرونا و سقوط قیمت نفت بر اقتصاد منطقه مبالغه‌آمیز نمی‌باشد

چرا که کاهش چشمگیر درآمدهای ارزی بر قدرت مالی دولت‌ها لطمات جدی وارد ساخته است؛ با معطوف شدن بخش اعظم توان حکومت‌ها به مدیریت نتایج فلج‌کننده گسترش بیماری کووید-۱۹، حوزه فعالیت‌های اقتصادی داخلی تا اندازه زیادی رها شده‌اند. در این میان بیشتر نگرانی‌ها به تاثیر شرایط مذکور بر معیشت اقتصادی طبقات فقیر و کارگران باز می‌گردد زیرا با توجه به وضعیت رقت‌انگیز اقتصادی منطقه به واسطه کاهش قیمت نفت در بازه زمانی مورد اشاره در بالا، شبکه‌های سلامت در منطقه طی دوره پیش از بروز ویروس کرونا محدود شده بودند. فقدان پس‌انداز، بیمه بیکاری و کاهش یارانه‌های پرداختی به مواد غذایی باعث شد تا بخش عظیمی از جمعیت برای تامین معاش به کارهای غیررسمی رو بیاورند؛ زیرا تداوم قرنطینه باعث اختلال شدید در وضعیت معیشت مردم شده است. در این میان، دولت‌های منطقه اقدامات متفاوتی را برای مقابله با این بیماری در پیش گرفته‌اند.

فراگیری اولیه و سریع ویروس کرونا در کشورهای مختلف خاورمیانه از جمله ایران در اواخر ژانویه یا اوایل فوریه سال ۲۰۲۰ صورت گرفت؛ در این ارتباط، اولین نمونه تایید شده کووید-۱۹ در کشور امارات متحده عربی گزارش شد. همسو با روند جهانی در خاورمیانه نیز تعداد نمونه‌های تایید شده در چند هفته اول شیوع این ویروس به شدت افزایش یافت. با این حال تا روز ۱۲ ژانویه سال ۲۰۲۱ نرخ مرگ و میر ناشی از این ویروس در منطقه ۱۲۲/۷۵۰ نفر است که ۶/۳ درصد از کل تلفات جهان را تشکیل می‌دهد. به عبارت دیگر، میزان تلفات مرتبط با کووید-۱۹ در خاورمیانه با توجه به میزان جمعیت، نسبت به نرخ‌های ثبت شده در برخی از کشورهای اروپایی و آسیایی بسیار پایین‌تر است. وضعیت مذکور نشان از موفقیت دولت‌ها در واکنش سریع نسبت به گسترش این ویروس دارد. پس از شیوع این بیماری مسری، دولت‌ها اقدامات شدید پیشگیرانه را از نیمه اول ماه مارس آغاز کردند. نکته جالب توجه این است که بسیاری از کشورها منتظر تأیید موارد ناقل بیماری برای شروع اعمال محدودیت‌های تردد و اجرای برنامه

فاصله‌گذاری اجتماعی نماندند. برای مثال، عربستان سعودی سفرهای زیارتی به مکه و مدینه را به حالت تعلیق درآورد و دسترسی به اماکن مذهبی در این دو شهر از اواخر فوریه ممنوع شد. اکثر کشورهای منطقه اقدام به تعطیلی مهدکودک‌ها، مدارس، دانشگاه‌ها، تعلیق لیگ‌های فوتبال، لغو رویدادهای مهم فرهنگی بین‌المللی نظیر جشنواره موسیقی اولترا (امارات) و منع تجمعات بزرگ مردمی از جمله تجمعات مذهبی (مراسم عاشورا در عراق و ایران) کردند (Chaziza, 2020: 6).

بر این اساس، با توجه به خطر ابتلا به بیماری کووید-۱۹ اکثر کشورهای منطقه وضعیت اضطراری اعلام کردند و اقدامات محدودکننده و سخت‌گیرانه‌ای چون خودانزوایی اجباری را دنبال نمودند. تمامی کشورها ورود اتباع خارجی را در این بازه زمانی چندماهه ممنوع ساختند؛ در نتیجه ترافیک هوایی متوقف شد یا به طور قابل ملاحظه‌ای کاهش یافت. با این حال، مرزها برای جابجایی کالاها و تجهیزات پزشکی باز بود. در کشورهای مختلف نظیر اردن، عربستان سعودی و امارات نقض قوانین قرنطینه اغلب با مجازات‌های شدید از جریمه‌های سنگین تا محکومیت همراه بود. با فروکش کردن تب و تاب اولیه این بیماری پس از سه ماه، کشورهای منطقه به تدریج شروع به حذف اقدامات محدودکننده و اجرای برنامه‌های خروج از سیاست‌های کنترلی نمودند. برنامه‌های رفع محدودیت در دو شکل بازگشایی مرحله‌ای (لبنان) یا تفکیک جغرافیایی بین مناطق پرخطر و کم‌خطر بود؛ در این ارتباط، دولت ایران برای کنترل وضعیت، کشور را بر پایه تعداد موارد ابتلا به پنج ناحیه جغرافیایی سفید، آبی، زرد، نارنجی و قرمز تقسیم کرد. در این مرحله دولت‌های بحرین، عراق، اردن، عربستان سعودی و امارات متحده عربی نیز اجازه از سرگیری فعالیت مراکز تجاری و تولیدی را به طور محدود صادر کردند (Srinivasan, 2020).

به نظر می‌رسد اقتصادهای خاورمیانه مبتنی بر عواملی هستند که تاثیر بسزایی بر موفقیت استراتژی‌های مهار و گذار به مرحله محدودیت‌زدایی دارند. در تمامی کشورها، رفع تدریجی برنامه‌های کنترلی با اقدامات شدیداً پیشگیرانه

۴۸ فصلنامه دولت پژوهی

همراه بوده است. در اکثر کشورها اجرای برنامه فاصله‌گذاری اجتماعی ادامه دارد، کسب و کارها برای اخذ مجوز و فعالیت مجدد ملزم به رعایت اقدامات احتیاطی هستند. استفاده از ماسک در محیط‌های عمومی در ایران، بحرین، قطر و امارات اجباری شده است.

ردیف	کشور	مبتلا	مرگ
۱	ترکیه	۱/۵۱۱/۹۱۸	۲۲/۸۰۷
۲	ایران	۱/۲۹۲/۶۱۴	۵۶/۲۶۲
۳	عراق	۶۰۳/۷۳۹	۱۲/۹۰۶
۴	رژیم صهیونیستی	۴۸۱/۳۰۶	۳/۶۳۱
۵	عربستان سعودی	۳۶۳/۹۴۹	۶/۲۹۵
۶	اردن	۳۰۸/۶۷۰	۴/۰۴۳
۷	امارات متحده عربی	۲۳۲/۹۸۲	۷۱۱
۸	لبنان	۲۲۲/۳۹۱	۱/۶۲۹
۹	فلسطین	۱۶۶/۸۷۷	۱/۷۶۸
۱۰	کویت	۱۵۴/۸۴۱	۹۴۵
۱۱	مصر	۱۵۰/۷۵۳	۸/۲۴۹
۱۲	قطر	۱۴۶/۰۶۸	۲۴۶
۱۳	عمان	۱۳۰/۷۸۰	۱/۵۰۸
۱۴	بحرین	۹۵/۸۷۹	۳۵۶
۱۵	سوریه	۱۲/۴۶۲	۱/۶۲۹
۱۶	یمن	۲/۱۰۹	۶۱۳
۱۷	خاورمیانه	۵/۸۷۷/۳۳۸	۱۲۲/۷۵۰

منبع: سازمان بهداشت جهانی، ۱۲ ژانویه ۲۰۲۱.

تأثیر اقتصادی ویروس کرونا بر منطقه خاورمیانه

گسترش بیماری کووید-۱۹ در خاورمیانه موجب آشفتگی عمیق اقتصادی از طریق شوک‌های همزمان از جمله کاهش تقاضای داخلی و خارجی، کاهش

قیمت نفت، کاهش حجم تجارت، ایجاد اختلال در روند تولید، کاهش اعتماد مصرف‌کننده و سرمایه‌گذار و وخامت شرایط مالی شده است؛ رشد تولید ناخالص داخلی در سال ۲۰۲۰ به طور جدی تحت تأثیر قرار گرفته است. صندوق بین‌المللی پول با توجه به اقدامات پیشگیرانه قوی دولت‌ها در خاورمیانه، اختلال ایجاد شده در زنجیره تأمین جهانی و ویژگی‌های ساختاری اقتصادهای مجزا پیش‌بینی می‌کند که اقتصاد تمامی دولت‌های منطقه به استثنای مصر در سال ۲۰۲۰ کوچک می‌شوند. بنا بر همین گزارش نرخ رشد در منطقه خاورمیانه به ۶/۶- درصد برای کشورهای صادرکننده نفت و ۱- درصد برای کشورهای واردکننده نفت در سال ۲۰۲۰ کاهش خواهد یافت. یکی از کشورهای آسیب دیده‌ای که انتظار می‌رود شدیدترین کاهش در رشد تولید ناخالص داخلی را تجربه کند لبنان با ۲۵- درصد می‌باشد. با این حال صندوق بین‌المللی پول بهبود آتی را برای منطقه پیش‌بینی می‌کند و انتظار دارد تقریباً تمامی کشورهای منطقه در سال ۲۰۲۱ بهبود یابند (IMF, 2020: 8).

بنا بر آمار و اطلاعات موجود، دولت‌های خاورمیانه پس از فراگیری ویروس کرونا سریعاً به کاهش پیامدهای این بحران بر بخش خصوصی، خانوارها و حفظ عملکرد بازار مالی واکنش نشان دادند؛ به طوری که تقریباً ۲/۷٪ از تولید ناخالص داخلی به اقدامات مالی تخصیص یافت و ۳/۴٪ تولید ناخالص داخلی (بیش از ۴۷ میلیارد دلار) توسط بانک‌های مرکزی در سراسر منطقه تزریق نقدینگی در طول هفته‌های اول بحران صورت گرفت. با این حال، از منظر ثبات اقتصاد کلان بویژه در کشورهای دارای حجم گسترده بدهی نظیر لبنان، اقدامات مذکور با چالش‌هایی همراه شد. افزایش فشارهای مرتبط با هزینه‌های این بحران تأثیر قابل ملاحظه‌ای بر کسری بودجه کشورهای منطقه به دنبال دارد و پیش‌بینی می‌شود سهم کسری بودجه از تولید ناخالص داخلی کل منطقه از ۳/۳٪ در سال ۲۰۱۹ به ۱۰/۸٪ در سال ۲۰۲۰ افزایش یابد. این خطرات به طور خاص برای کشورهای دارای منابع درآمدی محدود نظیر

بحرین، عراق، ایران و عمان بسیار جدی است. تصویر فوق بیانگر ابعاد مخرب فراگیری ویروس کرونا بر اقتصاد کشورهای خاورمیانه است که تا اندازه قابل ملاحظه‌ای بواسطه محدودیت‌های بازردارنده همکاری‌های تجاری و اقتصادی در سطح بین‌الملل روی داده است. در ادامه، تاثیر بیماری کووید-۱۹ بر چهار بخش اقتصادی سرمایه‌گذاری و تجارت خارجی، قیمت نفت، حواله‌های نقدی انتقال وجه و صنعت گردشگری که در بروز سقوط اقتصادی کشورهای خاورمیانه بیشترین تاثیر را داشته‌اند به طور موجز مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

سرمایه‌گذاری مستقیم و تجارت خارجی

بنا بر پیش‌بینی‌های صندوق بین‌المللی پول، انتظار می‌رود جریان‌های سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در سطح جهان پیش از بازگشت به سطح قبل از بحران یعنی تا پایان سال ۲۰۲۱ (در خوش‌بینانه‌ترین حالت) حداقل ۳۰ درصد نسبت به سال ۲۰۱۹ کاهش یابد. در این ارتباط، شوک‌های بزرگ بر عرضه و تقاضا به همراه کاهش قیمت نفت و کاهش اطمینان سرمایه‌گذاران از بازگشت سود، منجر به کاهش چشمگیر سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در منطقه خاورمیانه شده است. کمیسیون اقتصادی سازمان ملل متحد در غرب آسیا برآورد می‌کند که خاورمیانه عربی احتمالاً ۴۵٪ از ورودی‌های سرمایه مستقیم خارجی خود را از دست می‌دهد و این رقم به ۱۷/۸ میلیارد دلار در سال ۲۰۲۰ خواهد رسید (ESCWA, 2020: 3).

با آن که در سال ۲۰۱۹، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در سطح جهانی با ۱۲٪ رشد به رقم ۱/۴۲۶ میلیارد دلار رسید اما با ظهور بیماری کووید-۱۹ این رقم در سال ۲۰۲۰ پایین‌تر از سطح سرمایه‌گذاری بعمل آمده در بازه زمانی بین سال‌های ۲۰۱۰ و ۲۰۱۷ تثبیت گردید. در طول سال ۲۰۱۹، جریان سرمایه‌گذاری مستقیم در خاورمیانه با ۷٪ کاهش نسبت به سال قبل ۲۸ میلیارد دلار بود که سه کشور امارات، عربستان و ترکیه بیشترین سهم را از این رقم

داشتند. این در حالی است که بالاترین رقم سرمایه‌گذاری خارجی در خاورمیانه در سال ۲۰۰۸ با ۳۵ میلیارد دلار به ثبت رسید. با توقف روند سرمایه‌گذاری در نواحی خالی از سکنه و عدم انجام معاملات ادغام و تملیک^۱، جریان سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در سطح جهانی و سرمایه‌گذاری فردی یا شرکتی در منطقه خاورمیانه به واسطه گسترش کووید-۱۹ متأثر شده است. برآوردهای اولیه نشان می‌دهد در چهار ماه اول سال ۲۰۲۰ ارزش معاملات ادغام و تملیک، ۷۱ درصد کاهش یافت و در مقایسه با دوره مشابه در سال ۲۰۱۹ از ۸۹/۶ به ۲۶/۲ میلیارد دلار رسید (Byblos bank, 2020: 1). در اکثر کشورهای واردات‌کننده نفت، بیش از ۸۰٪ کل پروژه‌های سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در نواحی خالی از سکنه صورت می‌پذیرد در حالی که کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس به طور گسترده پذیرای معاملات ادغام و تملیک هستند.

پس از کاهش شدید سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در نیمه اول سال ۲۰۲۰، اکثر دولت‌های خاورمیانه سیاست سرمایه‌گذاری فوری را در دستور کار قرار دادند. آنها ضمن حمایت از بخش‌های خاص، به طور ویژه تغییر روند تولید را در مناطق آزاد تشویق کردند؛ در ادامه برای کاهش فشار از فعالیت‌های اقتصادی کوچک پشتیبانی کردند و برخی از آنها نظیر مصر، دسترسی بازارهای محلی خود را برای سرمایه‌گذاران خارجی تسهیل نمودند. در این میان، آژانس‌های گسترش سرمایه‌گذاری برای حفظ و تداوم روند سرمایه‌گذاری موجود، در حال انجام اقدامات اضطراری هستند. آنها برای اطلاع‌رسانی و ارتباط با سرمایه‌گذاران، پاسخگویی به سؤالات آنها و رسیدگی به اختلالات

۱. عبارت ادغام و تملیک (Merger & Acquisition) به فرآیند تلفیق شرکت و دارایی‌ها از طریق انواع مختلف معاملات مالی اشاره دارد. M&A شامل انواع مختلف معامله از جمله ادغام، تملیک، اتحاد، پیشنهادات مناقصه، خرید دارایی و مدیریت خرید است که در تمامی موارد دو شرکت درگیر فرآیند مالی هستند.

بخش تولید، واحدهای بحران را ایجاد کرده‌اند و با هدف تداوم سرمایه‌گذاری بویژه در بخش‌های ضروری و استراتژیک در حال تمرکز، طراحی و تقویت مجدد خدمات خود برای دوره پساکرونا هستند (OECD, 2020: 14).

با شیوع کووید-۱۹ تجارت خارجی منطقه بواسطه تعطیلی کارخانه‌ها، ایجاد اختلال در زنجیره تأمین جهانی و کاهش تقاضا به شدت آسیب دیده است. تجارت خاورمیانه اساساً به چین و اتحادیه اروپا وابسته است؛ در این ارتباط، دو اقتصاد برتر منطقه عربستان سعودی (در بخش مواد شیمیایی) و امارات متحده عربی (در بخش فلزات) به طور خاص در معرض اختلال صادرات نهادهای تولید از سوی چین قرار دارند. اکثر اقتصادهای منطقه با کاهش گسترده واردات و اعمال محدودیت در بخش صادرات بویژه در بخش‌های مواد غذایی، تجهیزات پزشکی و درمانی روبرو هستند. اختلالات ناشی از فراگیری بیماری کووید-۱۹ بر تصمیمات شرکت‌های چندملیتی در خصوص سازماندهی مجدد، توسعه جغرافیایی و بخش فعالیت‌های تولیدی مربوطه نیز تاثیرگذار بوده است. دولت‌های منطقه باید پیامدهای این دست از ملاحظات و واکنش به پیکربندی‌های جدید زنجیره ارزش را مدنظر قرار دهند. برای مثال، دولت لبنان راهبردهای جایگزینی واردات در بخش‌های خاص (صنایع داروسازی) را برای فائق آمدن بر اثرات گسترش کووید-۱۹ در دستور کار قرار داده است.

پیامدهای مرتبط با تأمین کالاها نیز برای سرمایه‌گذاری در بخش‌های داروسازی، تجهیزات و تدارکات پزشکی و ارائه بیشتر مراقبت‌های بهداشتی که نسبت به گذشته بیشتر به زنجیره‌های ارزش جهانی وابسته است، اهمیت فراوانی دارد. از آنجایی که هیچ یک از دولت‌ها به تنهایی توان پاسخگویی به تقاضای کالاهای پزشکی را در این دوره ندارند، تجارت و تکمیل فرآیند تولید امری ضروری به حساب می‌آید. تعرفه‌ها و مجوزهای صادرات باعث ایجاد وقفه در امر تجارت هستند و همچنین افزایش قیمت‌ها را به دنبال خواهند داشت. اطمینان از تأمین کالاهای مورد نیاز برای مبارزه با بیماری کووید-۱۹ به

اولویت اصلی سیاست‌گذاران بخش تجارت در منطقه بدل شده است. برای مثال، وزارت صنعت و تجارت مصر صادرات کالاهای پیشگیری از گسترش این ویروس از جمله ماسک، الکل و مشتقات آن (بتادین و ...) را برای مدت سه ماه ممنوع ساخت (Ahram Online, 2020).

جریان حواله‌های نقدی

اختلالات جهانی ناشی از بیماری کووید-۱۹ بر روند حواله‌های انتقال وجه به خاورمیانه بویژه از اروپا و کشورهای حوزه خلیج فارس تأثیرات بسیار مخربی خواهد داشت. بنا بر پیش‌بینی‌های بانک جهانی، میزان حواله‌های انتقال وجه پس از رشد ۲/۶ درصدی در سال ۲۰۱۹، شاهد کاهش تقریباً ۲۰ درصدی یا بعبارتی برابر با ۴۷ میلیارد دلار خواهد بود. این در حالی است که در سال ۲۰۱۸، کل مبلغ دریافتی منطقه از حواله‌های انتقال وجه نیروهای کاری شاغل در دیگر کشورها ۶۲ میلیارد دلار بود که نسبت به سال پیش از آن ۹ درصد افزایش را نشان می‌دهد (Miniaou & Ouni, 2020: 1-2).

به نظر می‌رسد بیشترین تأثیر کاهش جریان حواله‌های انتقال وجه ناشی از بیماری کووید-۱۹ در میان اقتصادهای منطقه بر مصر و لبنان باشد؛ چرا که این دولت‌ها در قیاس با سایرین بیشترین تعداد نیروی کار را در خارج از کشور دارند اما دیگر کشورها نیز کم و بیش این روند نزولی را تجربه خواهند کرد. مصر با دریافت ۲۶/۸ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۹ که ۸/۹٪ از تولید ناخالص ملی آن کشور را تشکیل می‌دهد، اولین دریافت‌کننده بزرگ جریان حواله‌های نقدی در منطقه و پنجمین در جهان به حساب می‌آید. در حالی که میانگین ارزش حواله‌های انتقالی مصر طی سال‌های گذشته در ماه‌های ژانویه تا مارس به طور معمول تقریباً ۶ میلیارد دلار بود اما این رقم در طول ماه‌های آوریل تا ژوئن سال ۲۰۲۰ به ۲/۳ میلیارد دلار کاهش یافت. در لبنان ارزش حواله‌ها در سال ۲۰۱۹ به ۷/۳ میلیارد دلار (معادل ۱۲/۵ درصد کل تولید ناخالص ملی)

رسیده؛ با توجه به این که تقریباً نیمی از این پرداخت‌ها از سوی کشورهای حوزه جنوبی خلیج فارس صورت می‌گیرد انتظار می‌رود کاهش قیمت نفت منجر به تداوم افول حجم حواله‌ها در اقتصادهای پذیرنده باشد. بنابر گزارشات صندوق بین‌المللی پول، انتظار می‌رود کاهش حجم حواله‌ها در برخی از کشورهای عرب طی دوره پسا کرونا ۱۸-۱۷ درصد در سال ۲۰۲۰ کاهش یابد (World Bank Report, 2020: 24). در آینده بهبود روند حواله‌ها تا اندازه قابل ملاحظه‌ای منوط به موفقیت برنامه‌های تحرک اقتصادی کشورهای در حال توسعه همچنین تکامل روند مهاجرت جهانی و پویایی‌های بازار کار منوط خواهد بود، زیرا بسیاری از بخش‌های صنعتی و کارمحور به طور خاص از این بیماری مسری آسیب دیده‌اند.

قیمت نفت

بیماری کووید-۱۹ و محدودیت‌های مرتبط با آن باعث انقباض جهانی بی‌سابقه در فعالیت اقتصادی و کاهش شدید تقاضا برای محصولات نفتی در سراسر جهان شد. در عین حال، تصمیم برخی از تولیدکنندگان مبنی بر افزایش سطح تولید در اوایل سال ۲۰۲۰ با عرضه بیش از تقاضا و عدم تعادل در بازار همراه شد. نتیجه آن یکی از بزرگترین شوک‌های قیمت در بازار انرژی در طول تاریخ بود. قیمت نفت برنت در ماه آوریل به پایین‌ترین سطوح خود به زیر بشکه‌ای ۲۰ دلار رسید و تقریباً ۷۰٪ ارزش خود را از دست داد. قیمت نفت وست تگزاس/ینترمیدیت امریکا در زمان سرسید قراردادها در ماه می به دلیل تکمیل ظرفیت مخازن ذخیره برای اولین بار منفی گردید. شوک وارده بر حوزه تقاضای نفت بر اثر کووید-۱۹ این فرصت را برای عرضه‌کنندگان نفت در قیمت پایین فراهم ساخت تا با کاهش قیمت، مجدداً سهم خود را در بازار پیدا کنند.

اوپک، روسیه و دیگر تولیدکنندگان در واکنش به شرایط رو به افول بازار در

اوائل آوریل به طور موقت با بزرگترین کاهش تولید نفت در تاریخ موافقت کردند. آنها تصمیم گرفتند روزانه ۱۰ میلیون بشکه یا ۱۰ درصد از تولید جهانی را در ماه‌های می و ژوئن از بازار خارج کنند. وضعیت مخرب تقاضای نفت که در ماه آوریل تقریباً به ۲۵/۲ میلیون بشکه در روز رسید، اقدامات طرف عرضه‌کننده را برای متعادل نمودن فوری بازار بی‌اثر ساخت. با اعمال کاهش عرضه توسط اوپک پلاس^۱ در ماه می و شروع واکنش‌های بازار به قیمت‌های پایین بویژه در ایالات متحده این انتظار شکل گرفت که به دلیل عرضه پایین و بهبود تقاضای ناشی از کاهش محدودیت‌های کووید-۱۹، بازار از بالاترین سطح اشباع عرضه در طول تاریخ عقب خواهد نشست. با این حال، توافق داوطلبانه کشورهای تولیدکننده نفت و تخفیف سعودی‌ها به کشورهای آسیایی تأثیر چندانی بر بازار نفت نداشت (El Gamal, 2020). علی‌رغم اقدامات مذکور، قیمت نفت در بازارهای بین‌المللی همچنان نزدیک به ۱۵٪ نسبت به دوره پیش از شیوع ویروس کرونا کمتر است.

برای کشورهای تولیدکننده نفت در خاورمیانه، پایین آمدن قیمت تأثیرات عمیقی بر سرنوشت اقتصادی آنها داشت. در پاره‌ای از آنها یکبار دیگر شکنندگی‌های وابستگی بیش از حد به درآمدهای نفت و گاز آشکار شد. برای مثال در عربستان سعودی درآمد نفت در سه ماه اول سال ۲۰۲۰ نسبت به سال گذشته ۲۴٪ کاهش یافت، افت درآمد غیرنفتی نیز روندی مشابه داشت و تقریباً به ۱۷٪ در سه ماهه اول رسید. دولت با دادن دستورالعمل به وزارتخانه‌ها برای کاهش ۳۰-۲۰ درصدی هزینه‌های مربوطه به کاهش درآمدها واکنش نشان داد اما این اتفاق به سرعت انجام نشد و نتوانست باعث جبران کاهش درآمد شود و بودجه سه ماهه شاهد کسری تقریباً ۹ میلیارد دلاری بود. دارایی‌های خارجی کشور عربستان در ماه مارس ۲۶/۸

۱. اوپک پلاس یک کارتل نفتی متشکل از مجموع کشورهای عضو اوپک و کشورهای غیر عضو اوپک است که هر دو گروه تولیدکننده نفت هستند و در بازار جهانی نفت به ایفای نقش می‌پردازند.

میلیارد دلار کاهش یافت و به رقم ۴۶۵ میلیارد دلار رسید که پایین‌ترین سطح خود در ۹ سال گذشته است، این ارقام احتمالاً نیاز دولت به استفاده از ذخیره سپرده‌ها برای انجام تعهدات پرداختی خود را انعکاس می‌دهد چرا که دولت اقدام به تزریق نقدینگی به بخش بانکداری نمود. عراق نیز به عنوان یکی از وابسته‌ترین اقتصادهای خاورمیانه به نفت وضعیتی مشابه دارد. در اوج کاهش قیمت نفت در ماه آوریل درآمدهای ناشی از صادرات نفت عراق به $\frac{1}{4}$ میلیارد دلار کاهش یافت، در حالی که این رقم در ماه ژانویه $\frac{6}{1}$ میلیارد دلار بود؛ بر این اساس، شکاف تقریباً $\frac{4}{1}$ میلیارد دلاری در برابر تعهدات اصلی دولت برای پرداخت دستمزدها، بیمه‌ها و اداره دواير دولتی شکل گرفت. بنا به گفته یکی از مشاورین اقتصادی کاظمی، نخست وزیر عراق، حساب‌های دولت تقریباً ۳۰۰ میلیون دلار در پی گسترش ویروس کرونا کاهش یافته است (Shuker, 2020).

صنعت گردشگری

بدون اغراق در طول بحران کووید-۱۹ صنعت گردشگری در قیاس با دیگر بخش‌های اقتصادی شدیدترین آسیب را تجربه کرد. شوک وارده بر صنعت جهانی گردشگری با توجه به شدت فراگیری این بیماری، ۷۰-۴۵٪ کل خروجی آن است. سازمان جهانی گردشگری، کاهش ورود گردشگر بین‌المللی را از ۷۰ تا ۷۵٪ پیش‌بینی می‌کند که این میزان آسیبی معادل $\frac{1}{1}$ تریلیون دلار بر بخش گردشگری بین‌المللی به همراه خواهد داشت (UNWTO, 2020). گردشگری یکی از ستون اقتصادی مهم کشورهای خاورمیانه و جزء کلیدی برنامه‌های تنوع‌بخشی به اقتصاد در کشورهای صادرکننده نفت محسوب می‌گردد. طبق گزارش شورای جهانی سفر و گردشگری، در سال ۲۰۱۹ بخش سفر و گردشگری $\frac{5}{3}$ ٪ از رشد تولید ناخالص داخلی را به خود اختصاص داد و باعث ایجاد $\frac{6}{7}$ میلیون شغل در سراسر منطقه گردید. اقدامات محدودسازی و لطمات وارده بر رشد اقتصادی آمریکا، اروپا و چین منجر به کاهش شدید ورود

گردشگر به خاورمیانه شده است. انتظار می‌رود این افول بر فعالیت گردشگری بسیاری از کشورهای منطقه تأثیر قابل ملاحظه‌ای داشته باشد بویژه کشورهای چون مصر، لبنان و اردن که شدیداً به گردشگری بعنوان منبع اصلی درآمد اتکا دارند. همچنین لغو رویدادهای مهم منطقه‌ای نظیر نمایشگاه بین‌المللی اکسپو ۲۰۲۰ دبی و حج سالانه در عربستان سعودی که انتظار می‌رفت به ترتیب ۲۵ میلیون بازدیدکننده و ۲ میلیون زائر مذهبی را جلب نماید، اقتصاد کشورها را تحت فشار قرار خواهد داد. طبق گزارش سازمان جهانی گردشگری در بازه زمانی بین ژانویه تا اکتبر سال ۲۰۲۰ حجم گردشگران ورودی به منطقه خاورمیانه نسبت به سال قبل ۷۳٪ کاهش یافته است.

رکود صنعت گردشگری از دو منظر به پیکره رنجور اقتصاد خاورمیانه آسیب می‌زند. اول، کاهش سهم این بخش در تولید ناخالص داخلی دولت‌های منطقه که برای بازیگران غیرنفتی جایگاه برجسته‌ای دارد. دوم، تأثیر آن بر نرخ بیکاری. طبق برآوردهای شرکت چندملیتی پی.دبلیو.سی^۱ به واسطه این بحران، امکان حذف ۴۰/۰۰۰ شغل مرتبط با گردشگری در کشورهای عضو شورای همکاری خلیج (فارس) وجود دارد (Bejjani, et al., 2020). برای مقابله با این چالش‌ها، بسیاری از دولت‌های منطقه ابتکار عمل را برای حمایت از صنعت مذکور در کشورهای خود در دست گرفته‌اند. این اقدامات شامل گشایش خطوط اعتباری ویژه برای شرکت‌های گردشگری (برای مثال توسط بانک مرکزی مصر)، معافیت از عوارض گردشگری و سایر هزینه‌های مربوطه (نظیر اقدامات بعمل آمده در بحرین و امارات) و ... می‌باشد. علاوه بر این، در برنامه‌های مرتبط با محدودیت‌زدایی به بخش گردشگری توجه ویژه شده است. در مصر، هتل‌ها مجاز به پذیرش گردشگران داخلی با ظرفیت ۲۵٪ تا پایان ماه می و ظرفیت ۵۰٪ در دوره پس از ماه ژوئن شدند، مشروط به این که شماری

از اقدامات ایمنی از جمله آزمایش کارکنان، نصب تجهیزات ضد عفونی کننده، در نظر گرفتن یک طبقه یا ساختمانی مشخص به عنوان بخش قرنطینه برای موارد مشکوک یا نتیجه آزمایش مثبت و اقدامات فاصله گذاری اجتماعی را رعایت کنند.

نتیجه گیری

اگرچه رانتیر بودن دولت‌ها به عنوان یکی از ویژگی‌های اصلی اقتصاد کشورهای خاورمیانه محسوب می‌گردد اما ادغام منطقه در اقتصاد بین‌الملل که سال‌ها پیش از شکل‌گیری خاورمیانه مدرن رقم خورد، یکی دیگر از ویژگی‌هایی به حساب می‌آید که تاکنون کمتر بدان توجه شده است. در این ارتباط، دولتمردان عثمانی دخالت و نفوذ قدرت‌های استعماری آن دوران در حوزه اقتصاد امپراتوری را محلی برای دریافت وام از قدرت‌های اروپایی و همچنین تضمینی برای تداوم بقای حکومت خود می‌دانستند. بر این اساس، دولت‌های خاورمیانه در دوره پساجنگ جهانی اول با اقتصاد معطوف به بازارهای بین‌المللی متولد شدند. پس از جنگ جهانی اول به استثنای ایران، ترکیه و عربستان سعودی؛ تمامی کشورهای منطقه در وضعیت قیمومیت یا تحت‌الحمایگی قرار داشتند. شرایط مذکور باعث تداوم جهت‌گیری اقتصاد دولت‌های تازه تاسیس منطقه در راستای نیازمندی اقتصاد قدرت‌های بزرگ به عنوان راهبران اصلی بازارهای بین‌المللی بود. در این ارتباط، کشف نفت در خاورمیانه بیش از پیش سرنوشت اقتصادی دولت‌های منطقه (اعم از دولت‌های نفتی و غیرنفتی) را به اقتصاد بین‌الملل وابسته کرد؛ آنچنان که تاریخ نزدیک به یک سده اخیر نشان می‌دهد با کاهش قیمت نفت در بازارهای جهانی روند توسعه و پیشرفت کشورهای نفتی دچار اختلال می‌شود و کشورهای غیرنفتی نیز به همین میزان شاهد کاهش کمک‌های بلاعوض عموزاده‌های خود در کشورهای ثروتمند حوزه خلیج فارس و بیکاری خیل عظیم نیروی انسانی

شاغل خود در کشورهای نفتی هستند. بر این اساس، ایجاد خلل در بازارهای بین‌المللی به واسطه علل مختلف از جمله فراگیری بیماری مسری کووید-۱۹ تاثیر بسزایی در اقتصاد منطقه دارد. تا آنجایی که به موضوع مقاله ارتباط دارد، گسترش جهانی ویروس کرونا تصویری تمام نما از وابستگی اقتصادی منطقه به محیط بین‌الملل می‌باشد.

تغییر نقشه اقتصاد سیاسی بین‌الملل در طول سه دهه گذشته گویای ظرفیت‌های بالقوه نظام بین‌الملل جهانی شده از حیث رشد و زیان‌های توامان اقتصادی است. به عبارت دیگر وابستگی متقابل دولت‌ها در عین حال که توانسته است زمینه‌ساز موفقیت قدرت‌های نوظهور اقتصادی نظیر چین، هند، اندونزی، برزیل و ... گردد در بحران‌های بین‌الملل تاثیرات منفی بر وضعیت اقتصادهای ادغام شده در اقتصاد بین‌الملل دارد. در این ارتباط، شوک دوگانه بیماری مسری کووید-۱۹ و سقوط قیمت نفت، اقتصاد بین‌الملل را به طور عام و اقتصاد خاورمیانه را به طور خاص متاثر نموده است. از یک طرف، دولت‌ها برای حفظ جان شهروندان مجبور به وضع مقررات منع تردد با هدف مهار گسترش این ویروس هستند؛ از طرف دیگر، این اقدام بر بخش‌های مختلف اقتصادی کشورها تاثیرات سویی داشته و موجب جزیره‌ای شدن اقتصاد شده است. برنامه‌های محدودسازی در دو سطح بین‌المللی و منطقه‌ای باعث شوک عرضه و تقاضای منفی گردیده و این شوک به نوبه خود تعمیق فقر را به دنبال داشته است. به عبارت دیگر، اقدامات بعمل آمده که گریزی از انجام آنها نیست موجب شکل‌گیری یک حلقه نافرجام از بازتولید عرضه و تقاضای منفی و تعمیق فقر شده است. به طوری که برنامه‌های کنترلی با ایجاد اختلال در زنجیره ارزش جهانی باعث نقصان در روند عرضه گردیده است؛ شوک عرضه بواسطه متاثر ساختن عوامل تولید، تعمیق فقر را رقم زده و تعمیق فقر باعث ظهور پدیده تقاضای منفی شده است. بر این اساس، قطع همکاری‌های اقتصادی در سطح بین‌الملل بواسطه وضعیت مبهم ناشی از این بیماری و نتایج منفی آن،

اقتصاد جهانی از جمله منطقه خاورمیانه را در سراسیمی سقوط قرار داده است. با آنکه تصویر فوق چشم‌انداز ناامیدکننده‌ای از وضعیت اقتصادی جهان و منطقه ارائه می‌دهد اما هر دو حادثه مورد اشاره (بیماری مسری کووید-۱۹ و سقوط قیمت نفت) می‌تواند پایه‌ای برای تجدید نظر دولت‌های خاورمیانه در وابستگی به منابع رانت در شکل نفت (دولت‌های دارای منابع هیدروکربن)، حق عبور ترانزیت کشتی‌ها (مصر)، موقعیت ژئوپلیتیک (سوریه) یا دریافت کمک از قدرت‌های بزرگ (اردن و مصر) باشد.

علاوه بر موارد فوق، کاهش حجم تجارت و سرمایه‌گذاری‌های مستقیم خارجی، افول میزان ورود گردشگران بین‌المللی به کشورهای منطقه و در نهایت کاهش سطح انتقال وجه ناشی از اشتغال نیروی کار شاغل در دیگر مناطق به کشورهای منطقه، پرده‌ای دیگر از این وابستگی اقتصادی متقابل کشورها می‌باشد که به دنبال گسترش بیماری مسری کووید-۱۹ و اقدامات بعمل آمده توسط دولت‌ها در سراسر جهان و از جمله خاورمیانه زمینه‌ساز روند نزولی وضعیت اقتصادی منطقه شده است. در این ارتباط، دولت‌های منطقه باید در وهله اول پیاده‌سازی اصلاحات اجتماعی-اقتصادی را در دستور کار قرار دهند. در ادامه، همکاری‌های اقتصادی در دو سطح منطقه‌ای و بین‌المللی می‌تواند میانبرهایی برای کوتاه نمودن مسیر جبران خسارت‌های ناشی از ویروس کرونا باشد. برای تسریع برون‌رفت از این وضعیت ضروریست برنامه ادغام تجاری در دستور کار کشورهای خاورمیانه قرار گیرد. این برنامه باید در پرتو یکپارچگی اقتصادی زمینه تسهیل زنجیره‌های ارزش منطقه‌ای و ادغام بهتر در زنجیره‌های ارزش جهانی را فراهم نماید. برنامه مذکور همچنین باید زمینه جذب سرمایه‌گذاری‌های با کیفیت در چارچوب یک راهبرد توسعه منطقه‌ای متنوع، فراگیر و پایدار را فراهم سازد. این برنامه می‌تواند از رویکردهای بین‌بخشی نظیر ایجاد یک بازار دیجیتال منطقه‌ای حمایت کند. البته تمامی این برنامه‌ها و نجات اقتصاد خاورمیانه منوط به کشف واکسن تاثیرگذار کرونا و دسترسی تمامی کشورها بدان است.

منابع

الف) فارسی

دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال و سلیمی، حسین و منادی‌زاده، محمدحسین، (۱۳۹۸)، «روابط هند و آمریکا از منظر وابستگی متقابل»، پژوهشنامه ایرانی سیاست بین‌الملل، دوره ۷، شماره ۲.

سلیمی، حسین، (۱۳۸۶)، نظریه‌های گوناگون درباره جهانی شدن، تهران: انتشارات سمت. کاپوراسو، جیمز ای و لوین، دیوید پی، (۱۳۹۹)، نظریه‌های اقتصاد سیاسی، ترجمه محمود عبدالله‌زاده، تهران: نشر ثالث.

گیلین، رابرت و دارل، پل و سیبروک، لئونارد، (۱۳۹۶)، مرزهای نو در اقتصاد سیاسی بین‌الملل، ترجمه علیرضا طیب، تهران: انتشارات چاپخش.

ب) انگلیسی

Ahram Online, (2020), "Egypt Extends Ban on Exporting Face Masks for Three more Months", *Ahram Online*, at <http://english.ahram.org.eg/News/372368.aspx> (accessed January 16, 2021).

Baldwin, Richard and Beatrice Weder di Mauro, (2020), *Mitigating the Covid Economic Crisis: Act Fast and Do Whatever It Takes*, London: CEPR Press.

Bejjani, Marwan and Tahan, Camil and Borgogna, Alessandro and Madan, Vivek (2020), "How the GCC's Travel and Tourism Industry Can Get Ready for the Post-COVID-19 Recovery, PwC", at <https://www.strategyand.pwc.com/m1/en/articles/2020/how-the-gccs-travel-and-tourism.html> (accessed January 16, 2021).

Byblos Bank, (2020), "Country Risk Weekly Bulletin", *BLBC*, at <https://www.byblosbank.com/Library/Assets/Gallery/Publications/CountryRiskWeeklyBulletin/Country%20Risk%20Weekly%20Bulletin%20628.pdf> (accessed January 15, 2021).

Chaziza, Mordechai, (2020), "Coronavirus, China, and the Middle East, Begin-Sadat Center for Strategic Studies", at https://www.jstor.org/stable/resrep26341?seq=1#metadata_info_tab_contents (accessed January 14, 2021).

El Gamal, Rania, (2020), "Saudi Arabia Cuts May Oil Prices to Asia, Raises U.S. after OPEC+ deal", Reuters, at <https://www.reuters.com/article/us-saudi-aramco-prices-oil/saudi-arabia-cuts-may-oil-prices-to-asia-raises-us-after-opec-deal-USKCN21V0PF> (accessed January 16, 2021).

ESCSWA, (2020), "The Impact of Covid-19 on Arab Economies: Trade and Foreign Direct Investment", Unescwa, at

- https://www.unescwa.org/sites/www.unescwa.org/files/20-00153-en_impact-covid-19-trade-investment.pdf (accessed January 15, 2021).
- Guerreri, Veronica, Guido Lorenzoni, Ludwig Straub and Ivan Werning, (2020), “Macroeconomic Implications of COVID-19: Can Negative Supply Shocks Cause Demand Shortages?”, *NBER*, at https://www.nber.org/system/files/working_papers/w26918/w26918.pdf (accessed January 14, 2021).
- Hoffman, Adam (2020), “The Securitization of the Coronavirus Crisis in the Middle East”, *POMEPS Studies*, at https://pomeps.org/wp-content/uploads/2020/04/POMEPS_Studies_39_Web.pdf (accessed January 14, 2021).
- IMF, (2020), “Regional Economic Outlook Middle East and Central Asia 2020”, *IMF*, at <https://www.imf.org/en/Publications/REO/MECA/Issues/2020/10/14/regional-economic-outlook-menap-cca> (accessed January 15, 2021).
- Lynch, Marc (2020), “The COVID-19 Pandemic in the Middle East and North Africa”, *POMEPS Studies*, at https://pomeps.org/wp-content/uploads/2020/04/POMEPS_Studies_39_Web.pdf (accessed January 14, 2021).
- Miniaoui, H la and Ouni, Habib (2020), “Workers’ Remittances and Economic Growth in MENA Countries: The Role of Financial Development”, *EU Neighbours*, at https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/202009/Remittances_Economic_Growth_MENA_Miniaoui_Ouni_Medyearbook2020_preview.pdf (accessed January 16, 2021).
- OECD, (2020), “COVID-19 Crisis Response in MENA Countries”, *OECD*, at https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=129_129919-4li7bq8asv&title=COVID-19-Crisis-Response-in-MENA-Countries (accessed January 15, 2021).
- Pack, Jason and Mason, Nate (2020), “Could Coronavirus Lead to an Arab Spring 2.0?”, *Middle East Institute*, at <https://www.mei.edu/publications/could-coronavirus-lead-arab-spring-20> (accessed January 14, 2021).
- Shuker, Zeinab, (2020), “COVID-19, The Oil Price Collapse and the Iraqi Economy”, *Emirates Policy Center*, at <https://epc.ae/topic/covid-19-the-oil-price-collapse-and-the-iraqi-economy> (accessed January 16, 2021).
- Srinivasan, V.L, (2020), “Optimistic Arab Nations Gear up for Post-COVID-19 Phase”, *Aggregates Business*, at <https://www.aggbusiness.com/feature/optimistic-arab-nations-gear-post-covid-19-phase> (accessed January 15, 2021).
- UNWTO (2020), “Impact Assessment of the COVID-19 Outbreak on International Tourism”, *World Tourism Organization*, at <https://www.unwto.org/impact-assessment-of-the-covid-19-outbreak-on-international-tourism> (accessed January 16, 2021).